

۲. ظهور گنبد و ایوان در مساجد
(قرن ۵ و ۶ ه.ق)

اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران، قرن ۵ و ۶ هجری

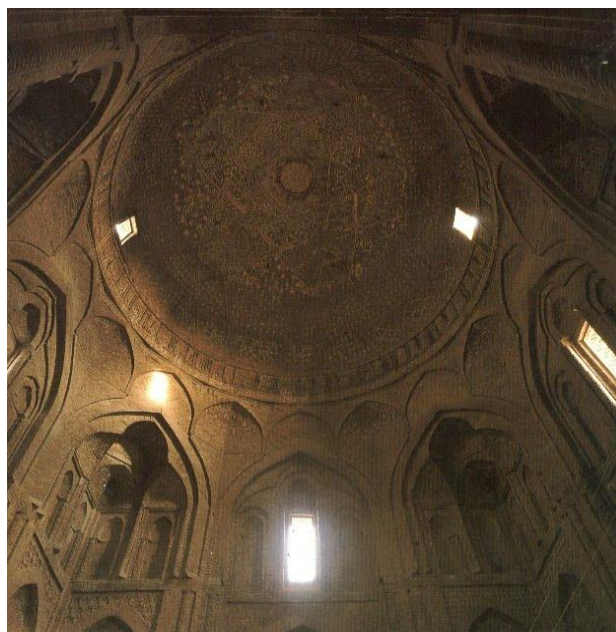
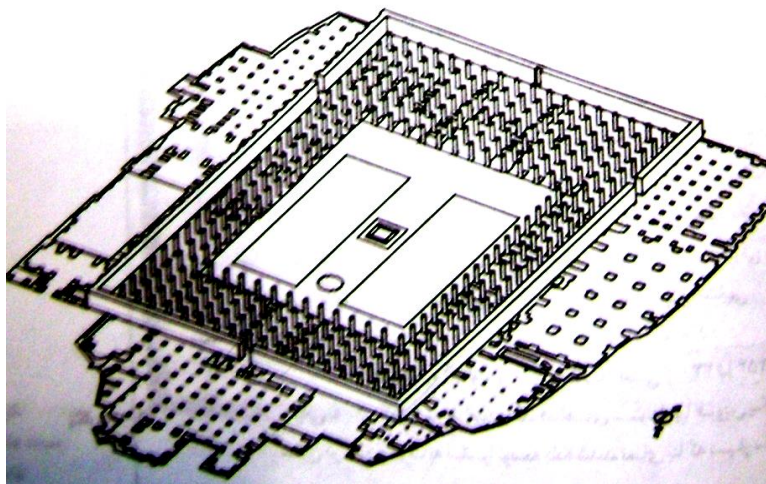
- شکل گیری حکومت های متمرکز در ایران در قرن ۵ و ۶ هجری
- قبل آن تنها ۲ یا ۳ حکومت مهم و قدرتمند در ایران بود، سامانیان، آل بویه و آل زیار (با گرایشات شیعی و مخالف با دستگاه حکومتی بغداد) که به قرن ۵ هجری نرسیدند.
- سرکوبی آل بویه توسط غزنویان در اواسط قرن ۴ هجری
- شکل گیری حکومت قدرتمند سلجوقی در قرن ۵
- فتح بغداد در سال ۴۴۷ و افزایش قدرت آنها در ایران
- اداره امور کشور توسط وزرای ایرانی در حکومت سلجوقی
- اوج گسترش فرهنگی در ایران (فردوسی، خواجه نظام الملک، ناصر خسرو، خاقانی، ابن سینا و...)
- روی کار آمدن حکومت خوارزمشاهیان در اواخر قرن ۵ ه.ق، حکومت دست نشانده سلجوقی
- از هم پاشی دولت سلجوقی و تشکیل حکومت های محلی از جمله سلاجوقیان کرمان، سلجوقیان آناطولی، و اتابکان

ظهور گنبد و ایوان در مساجد

الگوی شبستانی تا ابتدای قرن ۵ بر طرح مساجد حاکم بود

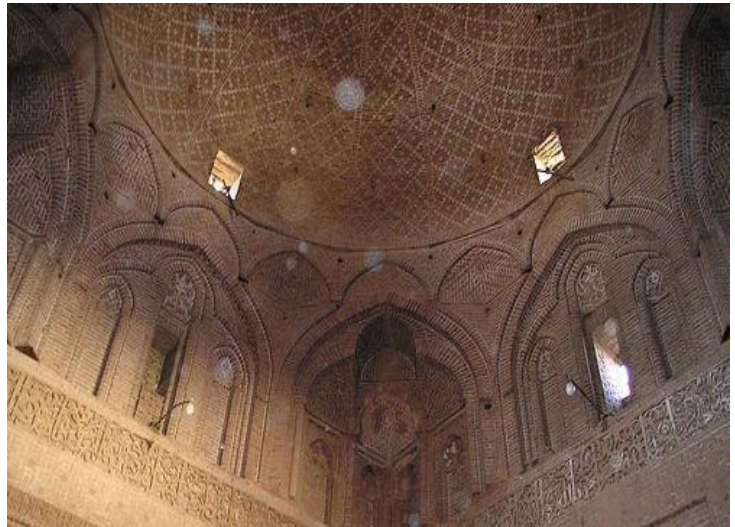
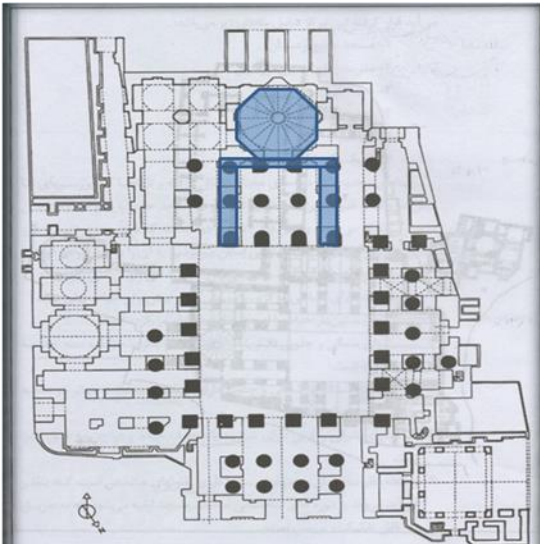
- تغییر کانسپ اولیه و آغاز ساخت گنبد در مساجد با ساخت دو گنبدخانه نظام الملک و تاج الملک در مسجد جامع اصفهان (نیمه دوم قرن ۵)
- زاده شدن مساجد ۴ ایوانی گنبد دار، در ابتدای قرن ۶ ه.ق، بعد از خرابی مسجد جامع اصفهان در اثر آتش سوزی و بازسازی آن در ۵۱۵ ه.ق و اضافه کردن چهار ایوان به مسجد
- رواج الگوی ۴ ایوانی گنبد دار در مساجد این دوره و بعد از آن
- اگرچه در بعضی از مساجد، این الگو بطور کامل اجرا نمی شد اما اغلب در جهت رعایت این الگو بودند
- در قرن ۶ یک گنبد و ایوان به مسجد جامع اردستان اضافه شد
- آندره گدار معتقد است که مسجد جامع زواره اولین مسجدی است که به صورت ۴ ایوانه گنبد دار ساخته شده است.

- تا اواسط قرن ۵ به صورت شبستانی بود
- در سال ۴۸۵ شبستان سمت محراب را خراب می کنند و گنبدخانه نظام الملک رامی سازند
- در ابتدا این گنبد از اطراف ادامه داشته و تا شبستانها فاصله داشته
- ظهور گنبد به صورت منفرد بانمای بیرونی در میان شبستانها
- گنبدی با ارتفاع بسیار زیاد
- تبدیل پایه مربع با استفاده از گوشواره ها به هشت ضلعی، و بعد با استفاده از قوسهایی به ۱۶ ضلعی و تاکید بر نمود این مساله (شاید جنبه نمادین داشته)
- تقریبا همزمان با آن در امتداد گنبد اول، در جبهه شمالی خارج از شبستان، گنبد تاج الملک (معروف به خاگی) با ابعادی کوچکتر ساخته می شود، با سازه و تزئیناتی شبیه به نظام الملک
- نکته مهم، ساخت این گنبد ها با این شیوه، بسیار متناسب و زیبا، نمی تواند تجربه های اولیه ساخت گنبد باشد؟؟؟
- تقریبا همزمان با آن در امتداد گنبد اول، در جبهه شمالی خارج از شبستان، گنبد تاج الملک (معروف به خاگی) با ابعادی کوچکتر ساخته می شود، با سازه و تزئیناتی شبیه به نظام الملک
- نکته مهم اینکه، ساخت این گنبد ها با این شیوه، بسیار متناسب و زیبا، نشان نمی دهد که تجربه های اولیه ساخت گنبد باشد؟؟؟

مسجد جامع اردستان

- به دنبال مسجد جامع اصفهان، مسجد جامع اردستان از شبستانی به گنبددار تبدیل شد
- در ۵۵۳ گنبد ساخته می شود (احتمالاً پشت مسجد ساخته شده)
- دو سال بعد در سال ۵۵۵، ستون های شبستان را برداشته و ایوان جنوبی را ساختند
- در قرن ۱۰ ایوان شمالی
- قرن ۱۱ ایوان شرقی و غربی
- این اتفاقات با گذشت دوره ای از زمان شکل گرفت و به صورت ۴ ایوانه در می آید

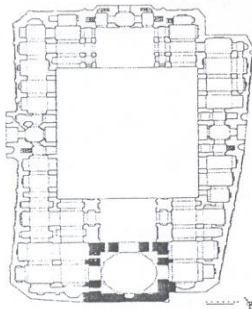

مسجد جامع زواره

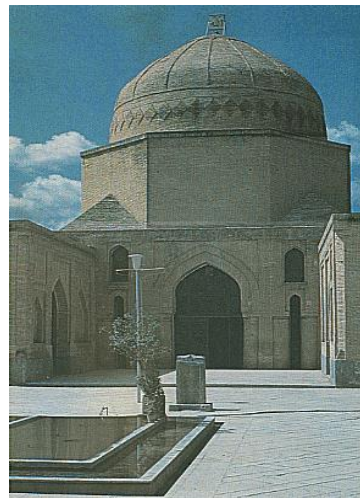
- مسجد جامع زواره بنا به روایتی در سال ۵۳۰ ه.ق، یکباره به صورت ۴ ایوانه گنبددار ساخته شده
- ساخت ۴ ایوان و گنبد خانه در مقیاسی کوچکتر به دور حیاطی کوچک
- تفاوت کیفیت فضایی با ایجاد ۴ ایوان در اطراف حیاط
- تزئینات به صورت گچبربری روی آجر
- ورودی های متعدد در گوشه های شرقی و غربی

مسجد جامع گلپایگان

- مسجد جامع گلپایگان، تنها گنبد خانه آن دست نخورده باقی مانده که مربوط به دوره سلجوقی است (۵۱۲ ه.ق)
- گنبد خانه کمی متفاوت است
- تزئینات گنبدخانه بسیار زیادتر است
- پر کردن گوشواره های زیر گنبدخانه با مقرنس های توپر که از اولین نشانه های مقرنس است
- در مساجد قبلی این سه گوش با تقسیمات سه تایی پر می شدند
- تزئینات سفالی و گچبری
- کتیبه هایی با خط کوفی از تزئینات مربوط به این دوره است

مسجد جامع گلپایگان، گنبدخانه از ۴۹۸ تا ۵۱۲ هجری قمری، سایر فضاها افزوده های بعدی می باشند. (از گذار)

مسجد جامع گناباد

- ابتدای قرن هفتم، سال ۵۶۰۹ ه.ق، گسترش الگوی مساجد دو ایوانه شکل گرفت (که در جهت همان الگوی ۴ ایوانه گنبد دار است)
- مسجد فاقد گنبد است و ایوان جنوبی بر روی چهار طاق گهواره عرضی و چهار قوس با تزئینات آجری شکل گرفته است
- از جمله بناهای ارزشمند در دوره حکومت خوارزمشاهیان در ایران
- تزئینات مسجد به صورت سفال بدون رنگ و لعاب و تزئینات گچی است
- وجود محرابی در ایوان جنوبی با نقوش هندسی گیاهی و کتیبه های خط کوفی

مسجد جامع زوزن (مسجد ملک)

- تنها بنای بجا مانده از شهر تاریخی زوزن در نزدیکی خواف
- نام بنا برگرفته از ملک معظم ابوبکر، بزرگترین حکمران این منطقه است
- ساخت مسجد در سال ۶۱۵ ه.ق، بر روی خرابه هایی از مسجد اول
- دو ایوان در مقابل یکدیگر که ایوان قبلی بزرگتر است
- بنا به روایتی این بنا هسته اصلی یک مسجد - مدرسه بوده است
- ساخت این بنا به علت حمله مغول در سال ۶۱۷، نیمه کاره باقی ماند
- از معدود بناهای این دوره که در ایوان آن از تزئینات آجری لعابدار به رنگ آبی استفاده شده است

- ویژگی های کلی مساجد در این دوره
- ✓ تظاهر شهری مساجد، با بالا آمدن گنبد و ایوان از فضای داخل مسجد
 - ✓ ساخت مقر حکومتی در اطراف مساجد جامع و گسترش شهر در اطراف میدان
 - ✓ تغییر در کیفیت فضایی مساجد
 - ✓ تنوع در نمای اطراف حیاط مسجد
 - ✓ تغییر تناسبات و ارتفاعات در حیاط (تغییر مقیاس حیاط با اتصال ارتفاع ایوانها به یکدیگر)
 - ✓ تقسیم فضاها از طریق گنبد خانه و ایوانها به چند فضای مجزا بجای یک فضای پیوسته
- شبستانی
- ✓ شیوه ساخت اغلب گنبد های در این دوره به شکل تبدیل ۴ ضلعی به ۱۶ ضلعی بوده
 - ✓ تزئینات اغلب به شکل آجر کاری و گچبری بر روی آنها است
 - ✓ نکته: با کاوش در تاریخ متوجهی شویم که سلجوقیان یک اثر معماری مستقل به خود ندارند، بلکه به علت مخالفت شدید با حکومت آل بویه تمام بناهای آنها ر دستکاری شده و به شکل سلجوقی در آمده است (اثری به طور کامل از اول ساخته شده بدست این اقوام نداریم، مرحوم شیرازی)